Joanna Małocha, *Nabil Selim Atalla, Illustrations from Coptic Manuscripts, Lehnert & Landrock, Cairo 2000, ss. 240 – omówienie*, [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. Józef Cezary Kałużny, t. 4, Kraków 2016, s. 255–259.
DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/9788374385282.17>

Joanna Małocha

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Nabil Selim Atalla, *Illustrations from Coptic Manuscripts*, Lehnert & Landrock, Cairo 2000, ss. 240 – omówienie

Do XX wieku sztuka koptyjska znajdowała się na uboczu zainteresowań naukowców. Traktowana była bowiem jako odgałęzienie działalności artystycznej twórców bizantyjskich lub uważano ją za drugorzędną odrośl archeologii staroegipskiej. Wymownym świadectwem takiego stanu rzeczy jest choćby fakt, iż dopiero w 1908 roku mało istotny oddział Muzeum Egipskiego doczekał się przekształcenia w samodzielną jednostkę – Muzeum Koptyjskie w Kairze¹. Stopniowo postępujące prace – jasno i precyzyjnie ukierunkowane już na poznanie estetyki chrześcijańskich artystów z Nila – potwierdzają oryginalność, głęboką wrażliwość i nadzwyczajną żywotność, dzięki którym sztuka ta zdobywa należną jej pozycję. Wielowiekowe zaszłości nadal jednak dają o sobie znać brakami w literaturze naukowej i ciągle jeszcze wskazać można płaszczyzny koptyjskiej działalności artystycznej, w której stan badań pozostawia wiele do życzenia.

Do dziedzin wciąż oczekujących na wnikliwsze studia zaliczyć należy między innymi iluminatorstwo koptyjskie. Bogactwo tegoż zaskakuje zaś tak bardzo, jak zastanawiający jest fakt, iż tematyce owej poświęcono dotychczas zaledwie kilkanaście opracowań, z czego część posiada charakter katalogów zbiorów manuskryptowych². Tym większe znaczenie ma zatem

¹ Zob. A. S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, Warszawa 1978, s. 112–113.

² Wymienić tu należy: H. Hyvernatt, *Album de Paléographie Copte pour servir à l'introduction Paléographique des Actes des Martyrs de l'Égypte*, Paris–Rome 1888; M. H. Simaika, *Catalogue of the Coptic and Arabic Manuscripts in the Coptic Museum Library*, Cairo 1939; tenże, *Catalogue of the Manuscripts in the Library of the Coptic Patriarchate*, Cairo 1942; M. Cramer, *Koptische Buchmalerei. Illuminationen in Manuskripten des christlich-koptischen*

praca Nabila Selima Atalli pt. *Illustrations from Coptic Manuscripts*, opublikowana w 2000 roku przez – niewątpliwie zasłużone w dziedzinie upowszechniania wiedzy o cywilizacji Egiptu – kairskie wydawnictwo Lehnert & Landrock. Sam autor ma już na swoim koncie istotne dzieła traktujące o sztuce koptyjskiej³, dodatkowo zaś funkcję konsultantów naukowych przyjęli tu dr Eduardo Lambelet i dr Antoine Khater oraz Nabil Kamel Daoud z Biblioteki Patriarchatu Koptyjskiego⁴.

Omawiana publikacja pozostaje na pograniczu opracowania popularno-naukowego i wywodu akademickiego. Do właściwej części pracy – *quasi*-albumowego zbioru kilkuset wysoko jakościowych i barwnych ilustracji – prowadzi bowiem krótki wstęp opatrzonej aparatem naukowym (s. 4–7). Introdukcja ta nakreśla bogatą przeszłość piśmiennictwa egipskiego oraz tradycję tworzenia bibliotek przyświątynnych, jaka ukształtowała się już we wczesnym okresie dynastycznym i rozwinęła za czasów Ptolemeuszy. Nie zapomniano również o spuściźnie literatury żydowskiej, tworzonej w hellenistycznym Egipcie. Na tym zaś tle zakotwiczony został proces gromadzenia kolekcji manuskryptów przy starochrześcijańskich centrach monastycznych.

We wstępie autor uwzględnił także informacje dotyczące technicznej strony koptyjskich rękopisów – używane materiały (aż do x wieku papirus, zastąpiony na krótko pergaminem, który od xii stulecia wypierany był przez papier), narzędzia piśmiennicze (z zaznaczeniem, iż druk wprowadzony został w skryptoriach klasztornych dopiero decyzją patriarchy Cyryla iv w połowie xix wieku), zakres kolorystyki stosowanej przy wykonywaniu miniatur, adaptacje europejskich norm bibliotecznych (np. zaprowadzenie zwyczaju paginowania stron kodeksów). Na zakończenie wreszcie

Ägypten vom 4. bis 19. Jahrhundert, Recklinghausen 1964; N. S. H. Jansma, *Ornaments des Manuscrits Coptes du Monastère Blanc*, Groningen 1973; J. Leroy, *Les Manuscrits Coptes et Coptes-Arabes illustrés*, Beyrouth 1974.

³ Wydał on m.in.: *Coptic Egypt. L'Egypte Copte. Koptisches Aegypten*, Cairo 1984; *Coptic Icons*, t. 1–2, Cairo 1998.

⁴ E. Lambelet jest autorem m.in.: *Illustrated guide book to the Egyptian Museum*, Cairo 1978; *Cairo, 1000 years, 10.000 minarets*, Cairo 1980; *Giza – pyramids and mastabas*, Cairo 1980; *Thebes, West Bank. City of the Dead*, Cairo 1981; *Gods and goddesses*, Cairo 1986; *Tutankhamun, the power of symbols*, Cairo 2008. Zaś A. Khater wraz z O. H. E. Burmsterem opublikował: *Catalogue of the Coptic and Christian Arabic mss. preserved in the Cloister of Saint Menas at Cairo (Fum Al'Khalig)*, Le Caire 1967; *Catalogue of the Coptic and Christian Arabic mss. preserved in the library of the Church of the All-Holy Virgin Mary known as Qasriat Ar-Rihan at Old Cairo*, Le Caire 1973; *Catalogue of the Coptic and Christian Arabic mss. preserved in the Library of the Church of Saints Sergius and Bacchus, known as Abû Sarg'ah at Old Cairo*, Le Caire 1977.

podkreślono wysoki stopień niekompletności zachowanych zbiorów. Zaś jako przyczynę takiego stanu rzeczy autor podał zarówno zniszczenia dokonane w burzliwej przeszłości Egiptu (interwencje islamskie doby średniowiecza, wojny krzyżowe, najazdy beduińskie w czasach nowożytnych), jak i rabunkową działalność archeologów amatorów oraz przemytników dzieł sztuki, za przyczyną których znaczna liczba manuskryptów znajduje się obecnie w publicznych lub prywatnych zbiorach na terenie Europy i USA. Wstęp zamyka krótka bibliografia (s. 8). Zawiera ona kilkanaście podstawowych pozycji z omawianego tematu, choć niewątpliwie mogłaby zostać poszerzona o nowsze prace⁵.

Zasadniczy trzon publikacji podzielony został na siedem rozdziałów. Sześć z nich prezentuje wybór ilustracji z rękopisów koptyjskich, arabskich oraz bilingwicznych, jakie znajdują się w Bibliotece Patriarchatu Koptyjskiego (s. 8–90, 196–239); Bibliotece Muzeum Koptyjskiego (s. 100–131, 193–195); bibliotekach w Paryżu, Nowym Jorku oraz Watykanie (s. 132–151); w koptyjskich klasztorach z Pustyni Wschodniej i Wadi Al-Natrum (s. 152–174) oraz w kościołach Starego Kairu, Haret Al'Rum i Haret Zuwaila (s. 175–187). Każda z tych części posiada podrozdziały, porządkujące prezentowany materiał według tematyki manuskryptów. Przy czym najczęściej wydzielane są teksty – a zatem i ilustracje – o charakterze biblijnym, teologicznym, historycznym i liturgicznym. Siódmy rozdział poświęcony został natomiast oprawom kodeksów i zdobiacym je okuciom z metali szlachetnych (s. 187–192).

Cały katalog przedstawia szerokie spektrum manuskryptowych ilustracji, zróżnicowanych zarówno pod kątem wielkości, tematyki i wartości artystycznej, jak również czasu i miejsca powstania. Niestety Autor nie przedstawił klucza, którym posłużył się podczas selekcji materiału. Pomimo prób zaprowadzenia podziału tematycznego dzieł z poszczególnych kolekcji nie pokusił się także o zachowanie kolejności chronologicznej prezentowanych zabytków. Trudno również określić zestandaryzowany wzór, jaki miałyby obowiązywać przy opisie ilustracji. W przypadku większości z nich załączono parametry bibliograficzne dzieł, z których pochodzą, w miarę możliwości ich datację i z rzadka odesłanie do innej literatury przedmiotu. Z reguły natomiast do minimum ograniczona została – lub zgoła nie występuje wcale – analiza ikonograficzna przedstawień. Zdarzają się natomiast cytaty tekstu

⁵ Brakuje m.in. G. Gabra, *Cairo. The Coptic Museum and old churches*, Cairo 1999.

biblijnego, którego dana ilustracja dotyczy⁶. Brakuje także sumarycznego spisu wszystkich rycin oraz wykazu skrótów bibliograficznych używanych w opisach, co znacznie utrudnia korzystanie z publikacji. Dla równowagi nadmienić tu jednak należy, iż z kolei w *Coptic Art. Wall-Paintings* (Cairo 1989) – posiadającej podobnie katalogowy charakter – Atalla dał przykład bardziej rozbudowanych omówień prezentowanych zabytków. Nie zmienia to jednak faktu, iż pracom tym ciągle jeszcze daleko do szczegółowości opisów, które znaleźć można na przykład w K. Wessel, *Sztuka Koptyjska – koptyjski zbiór Muzeum Ikon w Recklinghausen* (Kraków 1966), choć z kolei publikacja ta posiada znacznie skromniejszą szatę graficzno-ilustracyjną.

Dodatkowo w ciąg części katalogowej prezentowanego wydawnictwa wplecione zostały krótkie omówienia wybranych zagadnień ogólnohistorycznych lub też szczegółowych kwestii z zakresu historii sztuki koptyjskiej. I tak, przedstawiono lapidarny komentarz poświęcony ornamentom geometrycznym opisanym na kształcie krzyża (s. 47), krótką charakterystykę języka koptyjskiego (s. 91–93) oraz zestawienie podobieństw, jakie uchwycić można między malarstwem ściennym i miniaturowym chrześcijańskich artystów z Egiptu (s. 128–131). W komentarzach tych – podobnie jak ma to miejsce we wstępie – oprócz oddolnych przypisów *stricte* bibliograficznych pojawiają się także odwołania tekstowe, służące interpolacji dodatkowych informacji czy odesłaniu do innego miejsca w tejże publikacji⁷.

⁶ I tak dla przykładu, dwie stronicie kodeksu zawierającego komentarz św. Jana Chryzostoma do Księgi Rodzaju (Biblioteka Patriarchatu Koptyjskiego; Serial No. 414, Theol. No. 350), bogato zdobione motywami ornitomorficznymi i geometrycznymi, opisane zostały w następujący sposób: „At the beginning a cross ornamented in gold. On the margin of the first folio ornamentations in colours and gold. Dated 1504 A.M.” (s. 56). W tym przypadku zabrakło także – pojawiającego się kilkakrotnie w całej publikacji – przeliczenia daty wyrażonej w chronologii Kościoła koptyjskiego na kalendarz współczesny (1504 rok A.M., czyli Ery Męczenników, odpowiada bowiem 1788 rokowi A.D.).

Z kolei z XVIII-wiecznego, bilingwicznego Starego Testamentu (Biblioteka Patriarchatu Koptyjskiego; Serial No. 156, Bibl. No. 11) autor zaczerpnął całostronicowe, realistyczne, barwne przedstawienie proroka Izajasza, które opatrzył komentarzem ewidentnie znacznie bliższym sferze teologii aniżeli historii sztuki: „Miniature of Isaiah showing a hand (of a Seraph) carrying a burning coal with a pair of tongs taken from the altar. By touching the mouth of Isaiah with the burning coal, «the prophet's guilt was taken away and his sins forgiven» (Isaiah 6:1–7). This scene illustrates that the Eucharist had its roots in the Old Testament and was completed by Jesus Christ in a profound continuity of faith” (s. 23).

⁷ Autor podaje więc zarówno dane niemal techniczne, w stylu: „The Library of the Coptic Patriarchate annexed to Saint Mark's Cathedral at Al Azbakiah, Cairo (1998/99)” (s. 8); jak i informacje w rodzaju ciekawostek historycznych, np. „The oldest biblical papyrus known, is the Gospel of St. John, written in the Akhmimic dialect. It was found near Akhmim

Zasadniczym atutem omawianej pracy pozostaje fakt, iż umożliwia ona szerszemu gronu anglojęzycznych odbiorców zapoznanie się z bogatym zespołem trudnodostępnych materiałów⁸. I wydaje się, iż taki właśnie był nadrzędny cel autora. Wyraźnie bowiem nie dąży on do próby stworzenia holistycznego podsumowania w stylu jakościowo-chronologicznej typologii koptyjskiego malarstwa kodeksowego czy też jego szczegółowej periodyzacji, w których tak lubują się klasyczne prace archeologów europejskich. Choć zatem na podstawie publikacji Atalli trudno prowadzić dogłębne studia nad chrześcijańskim iluminatorstwem z obszarów egipskich, to jednak pozwala ona na wyrobienie sobie względnie obiektywnej opinii o tej dziedzinie twórczości.

in Upper Egypt from the Transition period. It was published by Sir Herbert Thompson in 1925. The original is in the Library of the British and Foreign Bible Society, London" (s. 4).

⁸ Z tej też perspektywy nabiera znaczenia niewątpliwie wysoka jakość graficzna publikacji.